

Innehåll

Inledning: Mänskliga rättigheter i språk,
praktik och samhällets institutioner 7
Malin Arvidsson, Lena Halldenius och Lina Sturfelt

Del I.

Om mänskliga rättigheter som språk och begrepp

1. I kraft av att vara människa:
Om begreppet mänskliga rättigheter 17
Eric Brandstedt
2. Filosofiska teorier om mänskliga rättigheter:
En kritisk analys 35
Lena Halldenius
3. Rädda Barnens århundrade:
Mänskliga rättigheter i en motsägelsefull historieskrivning 55
Lina Sturfelt
4. Självklart men oklart:
Rättighetspråk i gymnasieskolans läroplaner 1970–2011 77
Frida L. Nilsson

Del 2.

Om mänskliga rättigheter som politisk praktik

5. Minoriteterna i minoriteten: Om nationalism, migration och modersmålsundervisning på Åland 103
Ida Jansson
6. Konstitutionen som politisk arena:
Feministers kamp om jämlikhet i det ”nya” Egypten 127
Emma Sundkvist
7. Från terrorism till våldsbejakande extremism:
Att institutionalisera ett nytt begrepp i svensk politik 149
Dan-Erik Andersson
8. Sanningskommission på svenska: Riksdagsdebatt om upprättelse
och ansvarsutkrävande för historiska orättvisor 165
Malin Arvidsson

Del 3.

Om människorättsbrott och människorättsinstitutioner

9. Kan etnisk rensning någonsin försvaras? 191
Cathrine V. Felix
10. Konstitutioner och konflikter om mänskliga rättigheter
i Thailands moderna politiska historia 211
Karin H. Zackari
11. Internationella åtal: Om en annorlunda
men betydelsefull människorättsinstitution 233
Olof Beckman
12. Fördömande och förverkligande:
Om förväntningarna på FN:s råd för mänskliga rättigheter 253
Linde Lindkvist

Författarpresentationer 273

Inledning: Mänskliga rättigheter i språk, praktik och samhällets institutioner

Malin Arvidsson, Lena Halldenius och Lina Sturfelt

Mänskliga rättigheter har kommit att bli ett centralt begrepp i samhällsdebatten, såväl internationellt som i Sverige. Samtidigt är det inte uppenbart vad mänskliga rättigheter egentligen står för. Begreppet kan användas för att tala om den enskilda individens okränkbarhet, om minoriteters rätt till skydd, om förbud mot diskriminering, om demokrati, om grundlagsfästa fri- och rättigheter, om mål för aktivism, om internationella rättsregler inom FN, EU eller Europarådet, om välfärds- och folkhälsofrågor, om jämställdhet och så vidare. Det står etiska och ideologiska strider om detta vaga och omtvistade begrepp.

Man kan också fråga sig om mänskliga rättigheter är en ny idé, som bara blir begriplig mot bakgrund av den moderna staten, eller om det är en uråldrig princip om rättvisa som har klätts i ny språkdräkt. Att se mänskliga rättigheter som en universell etisk princip om människovärde, som gäller överallt och alltid, är inte alltid förenligt med den politiska poängen att mänskliga rättigheter är till för att artikulera vad stater och andra institutioner är skyldiga att respektera, skydda och förverkliga. Det senare väcker frågor om hur mänskliga rättigheter förhåller sig till andra politiska värden, som rättvisa, demokrati, jämlikhet och humanitarism.

Mänskliga rättigheter i all deras komplexitet är temat för den här boken, vars perspektiv framför allt är politiskt och institutionellt. En tanke som förklarar bidragen i boken är att mänskliga rättigheter förverkligas inom ramen för

samhällets institutioner. Att förverkliga mänskliga rättigheter handlar om att påverka internationella, nationella och lokala samhällsinstitutioner i rätt riktning. Samtidigt är det avgörande att mänskliga rättigheter också fungerar som en kritisk, normativ måttstock. Det innebär i sin tur att det är problematiskt om mänskliga rättigheter tillåts bli statsmakternas språk och mått, makthavares sätt att tala om och värdera sig själva. Den mening till handling som ryms i begreppet mänskliga rättigheter kan fungera som en mobiliserande kraft för aktivister och för marginaliserade och förtryckta grupper som kämpar för förändring och erkännande mot repressiva stater.

Författarna till denna bok analyserar hur mänskliga rättigheter används i olika politiska sammanhang. Bokens tolv bidrag är indelade i tre delar. Den första har fokus på mänskliga rättigheter som språk och begrepp, den andra på när mänskliga rättigheter figurerar i politisk praktik, medan den tredje riktar in sig på människorättsbrott och människorättsinstitutioner.

Om mänskliga rättigheter som språk och begrepp

Bokens första del handlar om mänskliga rättigheter som begrepp och som normativt språk. Vad menar vi egentligen när vi talar om mänskliga rättigheter? Mänskliga rättigheter har kommit att betraktas som något som människor ”har” och då uppstår frågan vad det är med människor som gör dem till rättighetsinnehavare. En föreställning – som är så brett omfattad att den ofta framstår som ett slags formel – är att mänskliga rättigheter är någonting som alla människor har enbart i kraft av att vara just människa. På så sätt förenar rättigheter alla människor moraliskt; begreppet skär över alla olikheter.

Eric Brandstedt kritiserar denna formel – som han kallar för ”människa-tesen”. Med begreppsanalytiska verktyg diskuterar han två olika tolkningar av denna tes: att vi har mänskliga rättigheter i kraft av att tillhöra arten *Homo sapiens* eller att vi har mänskliga rättigheter i kraft av att vara rationella och autonoma personer. De här tolkningarna vilar på olika grund och får också olika konsekvenser. Den första tolkningen utgår ifrån att arttillhörighet är moraliskt relevant, vilket verkar orimligt. Att tillhöra en viss art är i moraliskt hänseende lika irrelevant som kön eller etnicitet. Den andra tolkningen tycks utesluta individer vars intressen rimligen bör skyddas av mänskliga rättigheter, så som spädbarn. Teorier som bygger på människa-tesen – naturalistiska teorier om mänskliga rättigheter – står alltså inför ett dilemma: de kan antingen acceptera att mänskliga rättigheter vilar på en moraliskt irrelevant grund eller att mänskliga rättigheter inte omfattar alla människor. Brandstedt menar att man inte borde acceptera någon av dessa och att man därför har skäl att förkasta naturalistiska teorier. Han skisserar en alternativ grund för mänskliga rättigheter, en

praktisk teori där mänskliga rättigheter inte tillkommer individer i kraft av att de är människor, utan i kraft av att de har intressen som är tillräckligt viktiga för att vara internationella angelägenheter.

Lena Halldenius tar sig kritiskt an den tolkning som säger att människor har rättigheter i kraft av en moralisk värdighet som hänger ihop med människans antagna kognitiva och emotionella kapaciteter. Inom filosofiska teorier om mänskliga rättigheter är denna tolkning vanlig. Ett bestickande problem är dock att det gör rättighetsskyddet svagast för några av de grupper som på grund av utsatthet för diskriminering och våld behöver det mest, till exempel personer med kognitiva och emotionella funktionsnedsättningar. Detta visar sig också ha konsekvenser för vilka intressen som framstår som skyddsvärda. Rättighetsfilosofi präglas av vad Halldenius kallar för en teoretisk minimalism, det vill säga en norm om att rättighetsbegreppets tillämpningsområde bör begränsas, både i fråga om vad som alls räknas in bland de mänskliga rättigheterna och i fråga om vad som krävs för att en rättighet ska anses uppfylld. Analysen visar att det begränsade rättighetsbegreppet som ideal hänger ihop med tendensen att koppla rättighetsinnehav till kognitiva och emotionella kapaciteter. Det som blir skyddsvärt är det som framstår som prioriterat ur den kapabla rättighetsinnehavarens perspektiv som man redan har konstruerat. Om begreppet mänskliga rättigheter ska fungera för det som det behövs till mest, nämligen som skydd mot förtryck, exploatering, diskriminering och våld, så är det istället de mest utsattas perspektiv och situation som måste präglade vad som är mest skyddsvärt.

De mest utsatta står i centrum även för Lina Sturfelts kapitel om relationen mellan humanismens och de mänskliga rättigheternas historieskrivning. Hon undersöker hur svenska Rädda Barnen, sedan grundandet 1919, har skrivit – och skrivit *om* – sin egen historia utifrån ett expanderande rättighetsspråk. Med utgångspunkt i Rädda Barnens minnesskrifter från jubileerna 1939, 1969, 2009 och inför hundraårsjubileet 2019, görs nedslag i historieskrivningen om organisationens bildande och dess tidigaste verksamhet i första världskrigets skugga. Analysen visar både på kontinuitet och brott i synen på den egna organisationens historia och på barns rättigheter och behov. Bland annat diskuterar Sturfelt hur dagens Rädda Barnen använder rättighetsspråket för att göra två sinsemellan motstridiga och motsägelsefulla historietolkningar. Den första tecknar en lång, kontinuerlig rättighetshistoria med start i första världskriget, som används för att legitimera samtida människorättsdiskurser och ge historisk tyngd åt det humanitära arbetet idag. I den andra typen av historieskrivning ses antagandet av FN:s Barnkonvention 1989 i stället som startpunkten för Rädda Barnens historia som just barnrättighetsorganisation, i skarp kontrast till ett äldre välgörenhetsparadigm. Första världskrigets erfarenheter sjunker då undan och fungerar endast som en mörk fond till dagens utveckling. Båda berättelserna beskriver dock den egna historien – liksom barnrättigheternas historia mer generellt – som en typisk framstegshistoria.

Att mänskliga rättigheter har blivit det självklara språket för att tala om politiska värden i vår samtid visar sig också i styrdokumentet för den svenska skolan. I början av 2000-talet infördes en nationell handlingsplan för mänskliga rättigheter i Sverige och "mänskliga rättigheter" skrevs in i skollagen och skolans läroplaner. Frida L. Nilsson analyserar gymnasieskolans läroplaner från 1970 till 2011, för att se hur synen på värderingar och demokrati i skolans värld har influerats av mänskliga rättigheter och rättighetsterminologi. Nilsson placeerar gymnasieskolans läroplaner i ett samtidshistoriskt, ideologiskt och politiskt sammanhang. Därigenom visar hon att "mänskliga rättigheter" i dagens läroplan är språkligt inbäddat på ett sådant sätt att termerna "rättigheter" eller "rätten till" inte nödvändigtvis är de enda som signalerar "mänskliga rättigheter". För att fånga det språk som ramar in mänskliga rättigheter utvecklar Nilsson begreppet associativt rättighetsspråk. Utvecklingen av såväl utbildningspolitikens som läroplanernas rättighetsspråk liknar den något schablonartade bild av svensk politik som vi är vana vid: det kollektivistiska 1970-talet går mot alltmer globaliserade och nyliberala tider som kulminerar i det tidiga 2000-talets tal om valfrihet och individuella perspektiv på rättigheter. Rättighetsspråket i läroplanerna innehåller både brott och kontinuitet och visar på den komplexitet som begreppet "mänskliga rättigheter" bär på.

Om mänskliga rättigheter som politisk praktik

Bokens andra del handlar om mänskliga rättigheter som politisk praktik. Här synliggörs inneboende spänningar i olika former av institutioner och aktivism. Ida Jansson fokuserar i sitt kapitel på den potentiella motsättningen mellan minoriteters rättigheter och universella mänskliga rättigheter. Exemplet är det svenskspråkiga Åland, som idag har ett av världens mest omfattande nationalitetsskydd med snart hundra år på nacken – men det är ett skydd som inte alltid går ihop med nyare konventioner om mänskliga rättigheter. Kapitlet undersöker kritiken från Europarådets rådgivande kommitté (som övervakar implementeringen av Ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter) att undervisningen i finska på Åland inte tillfredsställer behoven hos den finskspråkiga "minoriteten i minoriteten". Rådets kritik granskas i förhållande till Will Kymlickas teori om minoritetsnationalism. Janssons analys visar att den åländska nationalismen över tid har gått från att ha etniska inslag till att anta tydligt medborgerliga drag, men att det åländska inflytandet över ögruppens integrationspolitik samtidigt har använts för att stärka det svenska språkets ställning. Resultaten leder till följande paradox: att implementeringen av Ramkonventionen – som är tänkt att bidra till ökad tolerans – potentiellt sett kan resultera i det motsatta.

Konstitutioner brukar ofta ses som grundläggande för att reglera och garantera medborgarnas rättigheter. Emma Sundkvist analyserar konstitutionen som politisk arena för mänskliga rättigheter, mer specifikt kvinnorrättsaktivisters arbete med att påverka Egyptens nya konstitution efter revolutionen 2011. Aktivisternas mål var att stärka kvinnors konstitutionella rättigheter genom att etablera en arbetsgrupp som på nära håll följde konstitutionsprocessen. I kapitlet analyseras dessa aktivisters kritik av utkastet till en ny konstitution och deras förslag på alternativ. Sundkvist visar att striden till stor del handlade om vilken jämlikhetsmodell som skulle tillämpas i själva konstitutionstexten. Aktivisterna hävdade att en jämlikhetsmodell baserad på kvinnors likhet med eller särligt i förhållande till män lika gärna kunde minska kvinnors rättigheter som att stärka dem. Med utgångspunkt i den egyptiska kontexten förespråkade därför aktivisterna en definition som utgår ifrån att samhället är hierarkiskt strukturerat, vilket kräver en kompenserande och jämförande förståelse av jämlikhet.

Två av kapitlen – Anderssons och Arvidssons – behandlar hur tillfälliga utredningar av olika slag förväntas fungera som en institutionell ram för att hantera brännande politiska frågor. Dan-Erik Andersson diskuterar den roll som det nya fenomenet nationella samordnare har kommit att spela i Sverige, för att sätta fokus på och samordna myndigheters arbete med en aktuell fråga. Han undersöker mer specifikt Nationella samordnaren för att förebygga våldsbejakande extremism som tillsattes i form av en kommitté år 2012 och hur det nya begreppet ”våldsbejakande extremism” har institutionaliserats och implementerats. Vad som i Sverige tidigare har benämnts terrorism eller ideologiskt motiverad brottslighet har i allt fler sammanhang kommit att benämnas som just våldsbejakande extremism. Andersson tecknar bakgrunden till detta förändrade språkbruk och visar på en förskjutning från fokus på politiska (samhälleliga) förklaringar av terrorism till individuella (psykologiska) sådana. Han uppmärksammar också att det nya språkbruket innebär en utvidgning – begreppet omfattar inte bara grupper som ägnar sig åt faktisk våldsanvändning, utan även grupper som bejakar våldsanvändande i teorin. I kapitlet återges en del av den kritik som riktats mot dessa förändringar. Om skol- och fritidspersonal ska tränas i att vara observanta på radikaliseringsprocesser bland ungdomar och begreppet samtidigt utvidgas, så kan det enligt Andersson innebära att viktiga mänskliga rättigheter, såsom åsiktsfrihet och organisationsfrihet, ifrågasätts och inskränks.

Malin Arvidsson kartlägger i sitt kapitel hur begreppet ”sanningskommission” sedan 1990-talet har använts för att ställa krav på granskningar av missförhållanden i Sverige, samt vilka funktioner dessa föreslagna sanningskommissioner förväntas fylla. Sanningskommissioner, det vill säga tillfälliga institutioner för att dokumentera rättighetskränkningar och utkräva ansvar, har inrättats i många länder under de senaste decennierna. Undersökningen visar att begreppet i slutet av 1990-talet började användas i Sverige för att kräva upprättelse för

kränkningar av politiska fri- och rättigheter, medan det sedan början av 2000-talet också använts för att efterfråga dokumentation av historiska övergrepp mot nationella minoriteter. Sanningskommissionen förväntas då även fungera som ett redskap för försoning med majoritetssamhället. Utöver att i dessa sammanhang beteckna en officiellt sanktionerad, oberoende granskning av systematiska missförhållanden har ”sanningskommission” kommit att bli en synonym för granskning i allmänhet.

Om människorättsbrott och människorättsinstitutioner

Bokens tredje och sista del behandlar människorättsbrott och människorättsinstitutioner. Författarna diskuterar olika brott mot och kränkningar av de mänskliga rättigheterna och de institutioner som med varierande framgång har etablerats för att stävja och beivra dessa. Cathrine V. Felix griper sig an begreppet etnisk rensning, som blev en del av det allmänna språkbruket efter kriget i det forna Jugoslavien. Ursprungligen användes det av serbiska nationalister om försöken att fördriva icke-serber från Bosnien. Vanligen är etnisk rensning alltså förknippad med våld och tvång, men det kan tänkas att det existerar vissa former som är moraliskt acceptabla. Åtminstone är detta vad filosofen James Nickel har hävdad. Nickel gör gällande att han inte accepterar extrema brott mot mänskliga rättigheter, men att etnisk rensning kan godtas i vissa fall, till exempel om målet är att skapa fred mellan två grupper i en fastlåst situation och under förutsättning att det utgår rättvis kompensation. I kapitlet menar Felix att man kan förstå hans argument rent praktiskt pragmatiskt, men argumenterar ändå emot hans position. Det kan aldrig bli *moraliskt* försvarbart att rensa ett område på människor på grund av deras etnicitet. Etnisk rensning bryter i sig mot de mänskliga rättigheternas grundprincip, som hon hävdar är att alla människor har anspråk på jämlik behandling oavsett moraliskt irrelevanta faktorer som kön och etnisk tillhörighet.

Karin H. Zackari behandlar frågan om konstitutioner. Utifrån det moderna Thailands historia problematiserar hon föreställningen om konstitutionen som en garant för rättigheter. I kontrast till Sundkvists analys av Egypten, där konstitutionen har använts som en arena för feministers rättighetsanspråk, visar Zackaris diskussion snarare ett fall där konstitutionen har utgjort ett otillräckligt verktyg och ibland rentav ett hinder för att institutionalisera mänskliga rättigheter. Hon åskådliggör hur de mänskliga rättigheternas historia i Thailand är sammanlänkad med en historia om statskupper, auktoritära regimer, kamp för demokrati och konflikter om demokratins gränser. Historien präglas också av religiösa föreställningar och praktiker, som placerar den konstitutionella monarkin över politiken. Denna föreställt opolitiska politiska ordning brukar

sammanfattas som Demokrati på thailändskt vis (*Thai Style Democracy*) och har under lång tid kraftigt försvårat möjligheterna att institutionalisera de mänskliga rättigheterna i landet. Samtidigt visar Zackari att striden för mänskliga rättigheter har varit en del av de pågående konflikterna kring konstitutionen och demokratin under hela den undersökta perioden.

Olof Beckman diskuterar en i människorättsammanhang ofta kontroversiell institution, nämligen de internationella straffdomstolar som utreder grova brott mot centrala människorättsnormer. Kapitlet visar att även om internationella åtal har kommit att bli en väletablerad internationell institution på människorättsområdet har sådana åtal en påtagligt militariserad, pragmatisk historia och en starkt politiserad, oklar framtid. Den politiska kontexten kring åtalen präglas ofta av bakomliggande konflikter som sällan är lösta eller avslutade. Enligt Beckman har juristerna därutöver genom byråkrati, fantasilöshet och konservatism medverkat till att internationella åtal alltfjämt uppvisar drag av segrarens rättvisa. Hans slutsats är att de professionella straffrättsjuristernas arbete med att utkräva ansvar av dem som är skyldiga till brott mot mänskligheten absolut är en fråga om mänskliga rättigheter. Trots detta så måste internationella åtal betraktas som en annorlunda sorts människorättsinstitution så länge friande respektive fällande domar är avhängigt segrarens eller de starkaste aktörernas subjektiva bedömning.

I bokens sista kapitel frågar sig Linde Lindkvist vilka förväntningar som är rimliga att ställa på internationella politiska organ för främjande av mänskliga rättigheter. Hans exempel är FN:s råd för mänskliga rättigheter (MR-rådet). Efter en analys av den kritik som riktats mot MR-rådet från olika människorättsorganisationer lyfter Lindkvist en rad övergripande frågor om hur internationella organisationer kan arbeta för den faktiska efterlevnaden av mänskliga rättigheter. MR-rådet har precis som sin föregångare FN:s kommission för mänskliga rättigheter kritiserats för att "politisera" människorättsfrågor och för en selektiv användning av fördömande resolutioner. Som kapitlet visar bottenar den här kritiken i föreställningar om att mänskliga rättigheter i grund och botten skulle vara "opolitiska" frågor, samt att kritiska uttalanden från internationella organisationer är viktiga steg mot ökad efterlevnad. Avslutningsvis pläderar Lindkvist för att det stora värdet med FN:s arbete med mänskliga rättigheter består i att förse individer och lokala rörelser med ett brokigt normativt ramverk, som i många fall visat sig vara ett gångbart redskap för att utmana sociala och politiska orättvisor. Bristande efterlevnad inom det internationella systemet för mänskliga rättigheter är därför inget direkt hot mot mänskliga rättigheter som redskap för politisk förändring.

Som bokens kapitel illustrerar är mänskliga rättigheter idag ett omdebatterat och högaktuellt fält, såväl vetenskapligt som politiskt. Mänskliga rättigheter är ett kunskapsuppdrag inom den svenska skolan och ett växande ämne vid lan-

dets universitet. Samtliga författare till den här boken är eller har varit forskare och lärare i ämnet mänskliga rättigheter vid Lunds universitet. Boken vänder sig till alla som kommer i kontakt med människorättsfrågor i sitt arbete, inom frivilligsektorn, i forskning eller utbildning och som önskar orientera sig i det politiska, begreppsliga, filosofiska, rättsliga och historiska forskningsläget.

Vi framför ett varmt tack till Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen för ekonomiskt stöd till utgivningen av boken.